

**ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΜΗΜΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ
ΠΜΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗ & ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ**

Οικογενειακή γεωργία στην Ελλάδα και την Ευρώπη

Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος

Ορίζοντας την οικογενειακή εκμετάλλευση

- Η οικογενειακή γεωργία (family farming) αποτελεί το βασικό συστατικό του **Ευρωπαϊκού Μοντέλου της Γεωργίας** όπως αυτό καθορίστηκε το 1997.
- Η οικογενειακή γεωργία – για την οποία χρησιμοποιούνται ποικίλοι ορισμοί - εμφανίζεται ως **η βασική μορφή οργάνωσης της αγροτικής παραγωγής** στην Ευρώπη αλλά και σε παγκόσμιο επίπεδο.
- Επιχειρώντας αρκετά νωρίς να καταλήξουμε σε έναν **επιχειρησιακό ορισμό** της, θα λέγαμε ότι η οικογενειακή γεωργία αναφέρεται σε εκείνες τις παραγωγικές μονάδες στις οποίες το μεγαλύτερο ποσοστό (αν όχι το σύνολο) της εργασίας παρέχεται από τα μέλη της οικογένειας, υπάρχει οικογενειακή ιδιοκτησία και οικογενειακός έλεγχος στην παραγωγή (που συνεπάγεται τη διαγενεακή μεταβίβαση της εκμετάλλευσης) και όπου κάποιο μέλος της οικογένειας είναι ο ιδιοκτήτης/ διαχειριστής.

Πολυμορφία της οικογενειακής γεωργίας

- Υφίσταται μια **πολυμορφία οικογενειακών εκμεταλλεύσεων**, που χρειάζεται να αναλυθεί και να συζητηθεί προκειμένου να προχωρήσουμε στην μελέτη των δυνατοτήτων προσαρμογής που διαθέτει η οικογενειακή γεωργία εντός ενός ολοένα και πιο ανταγωνιστικού περιβάλλοντος.
- Οι **προκλήσεις για τις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις** είναι ακόμα περισσότερες όταν αυτές είναι μικρές και ευάλωτες εξαιτίας των χαρακτηριστικών αδυναμιών τους και των κινδύνων εξαφάνισής τους στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής και της παγκόσμιας οικονομίας της αγοράς.
- Η **οικογενειακή γεωργία συνεισφέρει πολλαπλώς** στην ΕΕ και στην αγροτική οικονομία, καθώς είναι ο βασικός πάροχος για την ασφάλεια των τροφίμων, ενδυναμώνει την ζωτικότητα της ευρύτερης αγροτικής οικονομίας και προσφέρει ισχυρότερα κίνητρα (από ό,τι οι μη-αγροτικοί τομείς) για την περιβαλλοντική φροντίδα.

Πολυμορφία της οικογενειακής γεωργίας

- Με βάση τα στοιχεία της Έρευνας Αγροτικών Διαρθρώσεων του 2013, στο σύνολο της Ε.Ε. των 27 Κ.Μ. **το 94% των εκμεταλλεύσεων απασχολεί αποκλειστικά οικογενειακή εργασία** (δηλαδή 10,2 σε σύνολο 10,8 εκατομ. εκμεταλλεύσεων), καλλιεργεί το 54% της αγροτικής γης, εκτρέφει το 52% του ζωϊκού κεφαλαίου και αντιπροσωπεύει το 79% της τακτικής αγροτικής εργασίας.
- Στον αντίποδα, με βάση τα ίδια στοιχεία, μόλις **το 3% των εκμεταλ-λεύσεων δεν απασχολεί οικογενειακή εργασία** (περίπου 327 χιλιάδες εκμεταλλεύσεις) , αλλά καλλιεργεί το 28% της αγροτικής γης, εκτρέφει το 23% του ζωϊκού κεφαλαίου και αντιπροσωπεύει το 11% της τακτικής αγροτικής εργασίας.
- **Ενδιάμεσα βρίσκονται διάφορες κατηγορίες εκμεταλλεύσεων** που συνδυάζουν τακτική οικογενειακή και μη-οικογενειακή εργασία και οι οποίες συγκροτούν ένα σημαντικό ποσοστό του συνόλου των αγροτικών εκμεταλλεύσεων.

Τα χαρακτηριστικά της οικογενειακής γεωργίας

- Πρέπει να είναι υπογραμμίσουμε ότι οι εκμεταλλεύσεις που απασχολούν μόνο οικογενειακή εργασία είναι **μικρότερες σε μέγεθος και απορροφούν λιγότερη εργασία** σε σύγκριση με εκείνες που απασχολούν αποκλειστικά μη-οικογενειακή εργασία.
- Παράλληλα, ο **συνδυασμός οικογενειακής και μη-οικογενειακής εργασίας** οδηγεί σε εκμεταλλεύσεις σημαντικού μεγέθους οι οποίες απορροφούν αξιόλογη ποσότητα εργασίας.
- Όπως φαίνεται από τον **Πίνακα 1**, οι εκμεταλλεύσεις που απασχολούν αποκλειστικά οικογενειακή εργασία διαθέτουν κατά μέσο όρο μικρότερη καλλιεργούμενη έκταση, εκτρέφουν λιγότερο ζωϊκό κεφάλαιο και απασχολούν λιγότερη τακτική εργασία, συγκριτικά με όλες τις υπόλοιπες κατηγορίες - όπου ακόμα και όταν υπάρχει οικογενειακή εργασία, η συνεισφορά της μη-οικογενειακής εργασίας είναι σημαντική.

Πίνακας 1. Μέσο μέγεθος των αγροτικών εκμεταλλεύσεων ανάλογα με το ποσοστό οικογενειακής εργασίας (Έρευνα Γεωργικών Διαρθρώσεων 2013)

Τύποι αγροτικών εκμεταλλεύσεων	Μέσο μέγεθος εκμετάλλευσης (εκτάρια)	Μέσο μέγεθος ζωϊκού κεφαλαίου (ΜΖΚ)	Μέσο μέγεθος τακτικής εργασίας (ΕΜΕ)
Εκμεταλλεύσεις με οικογενειακή εργασία	9.3	6.7	0.7
Εκμεταλλεύσεις που απασχολούν οικογενειακή εργασία πάνω από 50% του συνόλου της εργασίας	77.4	84.3	2.1
Εκμεταλλεύσεις που απασχολούν οικογενειακή εργασία λιγότερο από 50% του συνόλου της εργασίας	114.7	108.6	3.7
Εκμεταλλεύσεις που δεν απασχολούν καθόλου οικογενειακή εργασία	148.7	91.2	2.9

Πηγή: Eurostat 2016.

Τα χαρακτηριστικά της οικογενειακής γεωργίας

- Σε επίπεδο κρατών μελών θα πρέπει να τονίσουμε ότι **υπάρχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των κατηγοριών αγροτικών εκμεταλλεύσεων**. Οι εκμεταλλεύσεις που δεν απασχολούν οικογενειακή εργασία ειδικεύονται περισσότερο στην ζωϊκή παραγωγή (διαθέτουν σημαντικό ζωϊκό κεφάλαιο).
- Οι εκμεταλλεύσεις που δεν απασχολούν οικογενειακή εργασία είναι περισσότερο διαδεδομένες στη Δυτική Ευρώπη (ενδεικτικά αναφέρεται η Γαλλία και το Βέλγιο), και σε χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης (ενδεικτικά αναφέρονται Τσεχία, Σλοβακία, Ουγγαρία, Εσθονία, Ρουμανία).
- Στην περίπτωση της **Ελλάδας**, οι εκμεταλλεύσεις που δεν απασχολούν οικογενειακή εργασία αντιπροσωπεύουν μόλις το 0,1% των εκμεταλλεύσεων, αλλά χρησιμοποιούν το 31% της γεωργικής γης και εκτρέφουν το 8% του ζωικού κεφαλαίου. Στην **Κύπρο**, τα αντίστοιχα ποσοστά είναι: 1,3% των εκμεταλλεύσεων, 13% της γεωργικής γης και 63% του ζωϊκού κεφαλαίου.

Τα χαρακτηριστικά της οικογενειακής γεωργίας

- Οι εκμεταλλεύσεις που απασχολούν αποκλειστικά οικογενειακή εργασία είναι περισσότερο **γηρασμένες**, αν κρίνουμε από την ηλικία του αρχηγού/ διαχειριστή της εκμετάλλευσης (βλέπε Πίνακα 2)
- Για παράδειγμα, στις εκμεταλλεύσεις που απασχολούν οικογενειακή εργασία, μόλις το 6% περίπου των διαχειριστών είναι κάτω των 35 ετών, ενώ το 57% των διαχειριστών είναι άνω των 55 ετών.
- Αντίστοιχα, στις εκμεταλλεύσεις που δεν απασχολούν καθόλου οικογενειακή εργασία, πάνω από το 10% των διαχειριστών/ διευθυντών είναι κάτω των 35 ετών, ενώ μόλις το 34,6% είναι άνω των 55 ετών. Είναι εμφανές ότι **οι οικογενειακές εκμεταλλεύσεις αντιμετωπίζουν πρόβλημα γήρανσης** το οποίο συχνά μεταφράζεται σε αδυναμία ενσωμάτωσης καινοτομιών, σε ελλιπή εκσυγχρονισμό και μααρασμό.

Πίνακας 2. Κατανομή των διαχειριστών των αγροτικών εκμεταλλεύσεων σε ομάδες ηλικιών (Έρευνα Γεωργικών Διαρθρώσεων 2013)

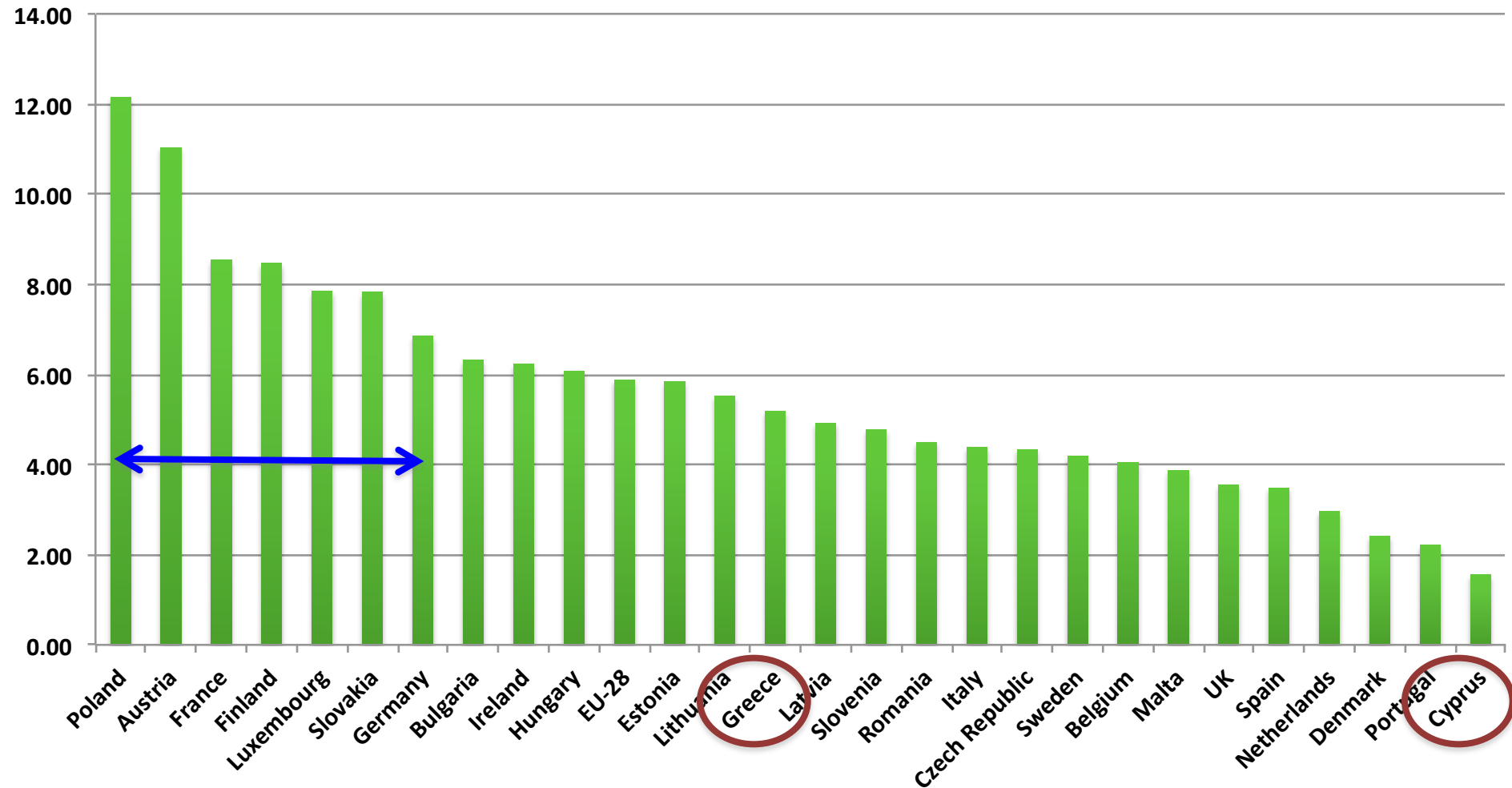
Ομάδες ηλικιών	Εκμεταλλεύσεις με οικογενειακή εργασία	Εκμεταλλεύσεις που απασχολούν οικογενειακή εργασία πάνω από 50% του συνόλου της εργασίας	Εκμεταλλεύσεις που απασχολούν οικογενειακή εργασία λιγότερο από 50% του συνόλου της εργασίας	Εκμεταλλεύσεις που δεν απασχολούν καθόλου οικογενειακή εργασία
Κάτω των 35 ετών	5.8	8.6	7.4	10.3
35 ως 44 ετών	14.9	21.5	17.0	21.7
45 ως 54 ετών	22.3	31.4	25.6	34.4
55 ως 64 ετών	24.7	23.8	22.3	24.9
65 ετών και πάνω	32.3	14.7	27.8	8.7

Πηγή: Eurostat 2016.

Τα χαρακτηριστικά της οικογενειακής γεωργίας

- Η εξέταση της κατανομής των διαχειριστών (διευθυντών) των **αγροτικών εκμεταλλεύσεων σε ομάδες ηλικιών** δείχνει και πάλι σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των κρατών-μελών της Ε.Ε. (Γράφημα 1 & 2)
- Είναι χαρακτηριστικό ότι μόλις **σε δέκα κράτη μέλη το ποσοστό των διαχειριστών ηλικίας κάτω των 35 ετών ξεπερνά το 6%** (ενδεικτικά αναφέρονται: Πολωνία 12,2%, Αυστρία 11%, Γαλλία 8,5%, Φινλανδία 8,5%, Λουξεμβούργο 7,9%, Σλοβακία 7,8%, Γερμανία 6,9%).
- Σε αυτό το πλαίσιο, στην **Ελλάδα** μόλις 5,6% των διαχειριστών των αγροτικών εκμεταλλεύσεων είναι κάτω των 35 ετών, ενώ στην **Κύπρο** (που είναι τελευταία στη σχετική κατάσταση) 1,6% των διαχειριστών είναι νέοι σε ηλικία.

**Γράφημα 1. Ποσοστό των εκμεταλλεύσεων με υπεύθυνο (μάνατζερ)
κάτω των 35 ετών**

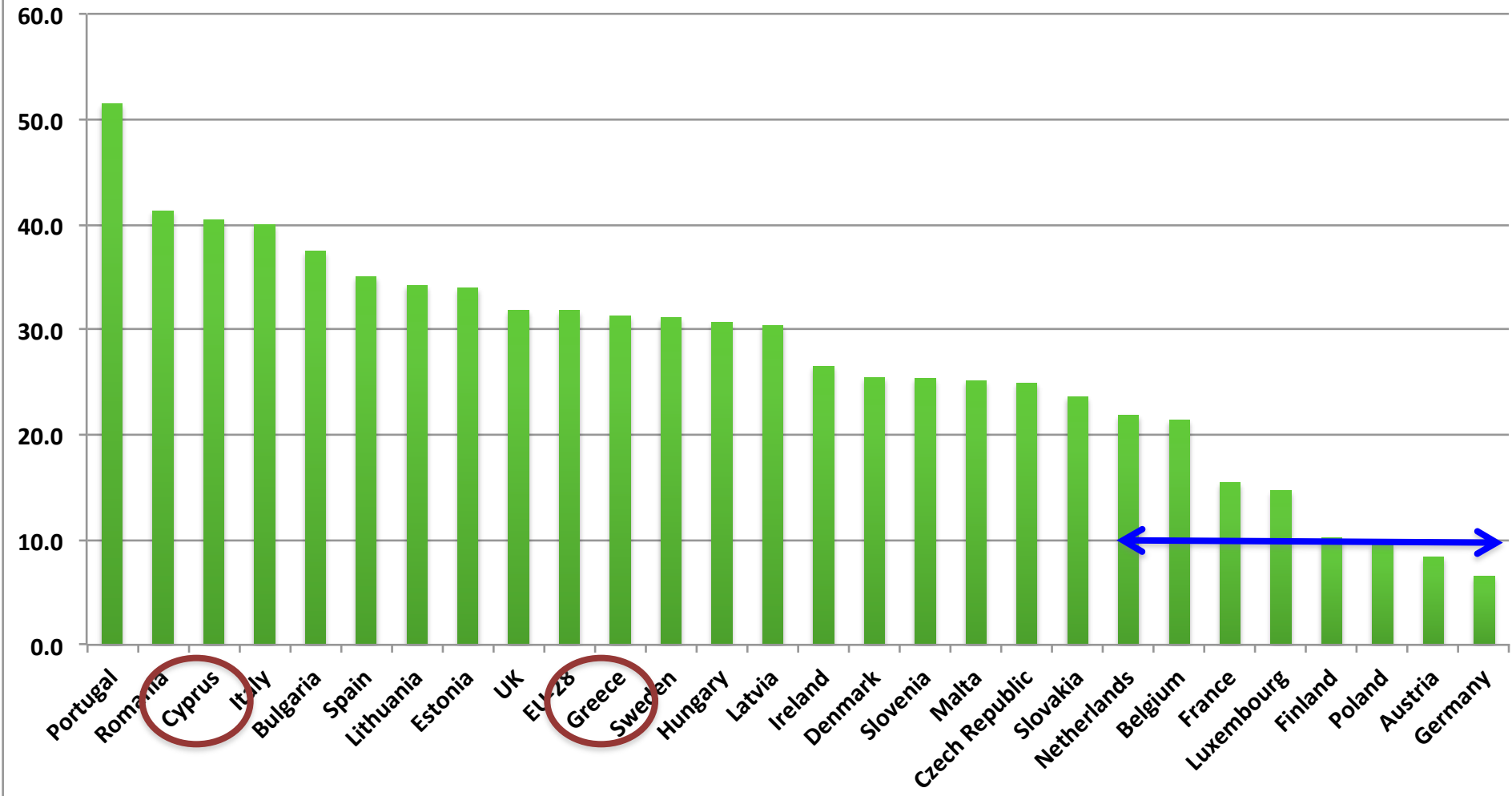

Πηγή: Eurostat 2016 (Farm Structures Survey 2013).

Τα χαρακτηριστικά της οικογενειακής γεωργίας

- Πάνω από τα μισά κράτη μέλη της Ε.Ε. έχουν **ποσοστό διαχειριστών με ηλικία 65 ετών και άνω** που ξεπερνά το 30% του συνόλου των εκμεταλλεύσεων.
- Ενδεικτικά αναφέρουμε την Πορτογαλία (51,5%), την Ρουμανία (41,3%), την Κύπρο (40,4%), την Ιταλία (40%), την Βουλγαρία (37,5%), την Ισπανία (35%), την Λιθουανία (34,2%) και την Εσθονία (33,9%).
- Στον αντίποδα, σχεδόν όλες οι χώρες που παρουσιάζουν συγκριτικά μεγαλύτερο ποσοστό διαχειριστών κάτω των 35 ετών, εμφανίζουν χαμηλό ποσοστό διαχειριστών ηλικίας 65 ετών και άνω. Έτσι, **λίγες χώρες** όπως η Γερμανία (6,5%), η Αυστρία (8,4%), η Πολωνία (9,6%), η Φινλανδία (10,2%), το Λουξεμβούργο (14,7%), η Γαλλία (15,4%), το Βέλγιο (21,4%) και η Ολλανδία (21,9%) **παρουσιάζουν χαμηλότερο ποσοστό ηλικιωμένων διαχειριστών.**

**Γράφημα 2. Ποσοστό των εκμεταλλεύσεων με υπεύθυνο (μάνατζερ)
65 ετών και πάνω**

Πηγή: Eurostat 2016 (Farm Structures Survey 2013).

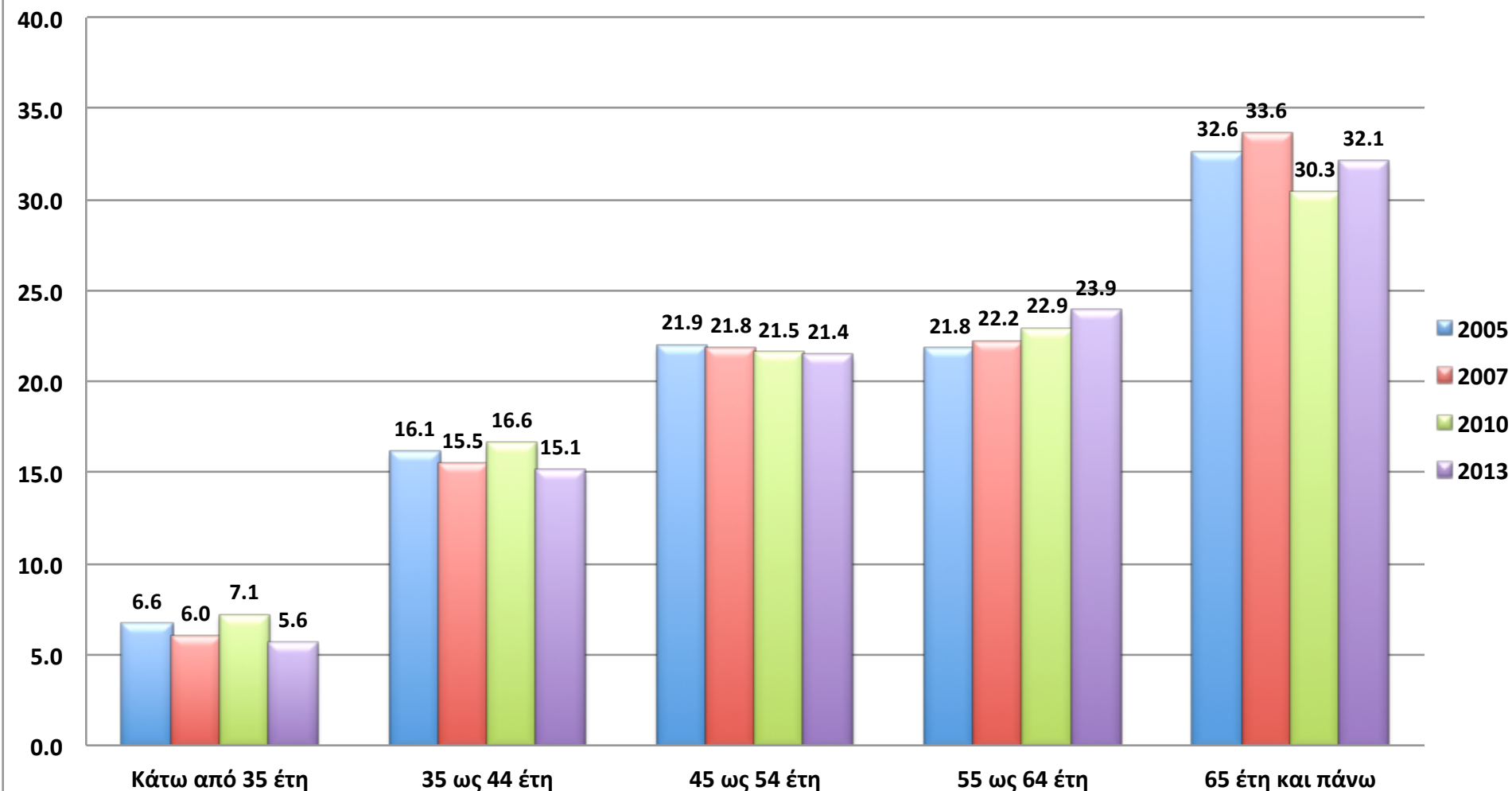
Τα χαρακτηριστικά της οικογενειακής γεωργίας

- Συνοπτικά λοιπόν, στην **Ελλάδα** παρατηρούμε ότι μεταξύ των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων που απασχολούν μόνο οικογενειακή εργασία περίπου 5% των διαχειριστών είναι κάτω των 35 ετών, ενώ το **57% είναι άνω των 65 ετών**.
- Αντίστοιχα στην **Κύπρο**, μόλις 1,5% των διαχειριστών είναι κάτω των 35 ετών, ενώ σχεδόν το **71% είναι άνω των 65 ετών**.
- Σε αρκετές χώρες όπως η Πορτογαλία, το Ηνωμένο Βασίλειο, η Ρουμανία, η Βουλγαρία, η Ισπανία, η Σουηδία και η Ουγγαρία πάνω από το 60% των διαχειριστών έχει ηλικία άνω των 65 ετών.

Τα χαρακτηριστικά της οικογενειακής γεωργίας

- Παρατηρώντας τις αλλαγές στην ηλικιακή κατανομή των διαχειριστών των αγροτικών εκμεταλλεύσεων βλέπουμε ότι κατά την τελευταία περίοδο (2005-2013) **το ποσοστό των διαχειριστών με ηλικία κάτω των 35 ετών (από 6,6% σε 5,6%) και όσων ανήκουν στην κατηγορία 35-44 ετών (μιάς ποσοστιαίας μονάδας) έχει μειωθεί.**
- Επιπρόσθετα, **το ποσοστό των διαχειριστών που ανήκει στην ομάδα ηλικιών 55-64 ετών παρουσίασε αύξηση** (κατά δύο ποσοστιαίες μονάδες), ενώ η κατηγορία άνω των 65 ετών σημείωσε ελαφρά μείωση.
- Από την ανάλυση των σχετικών στοιχείων (Γράφημα 3 & 4) προκύπτει ότι η **δημογραφική εικόνα των διαχειριστών αγροτικών εκμεταλλεύσεων σταδιακά χειροτερεύει.**

Γράφημα 3. Εξέλιξη της ηλικιακής διάρθρωσης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων στην Ε.Ε. των 28 Κ.Μ., 2005-2013 (%)

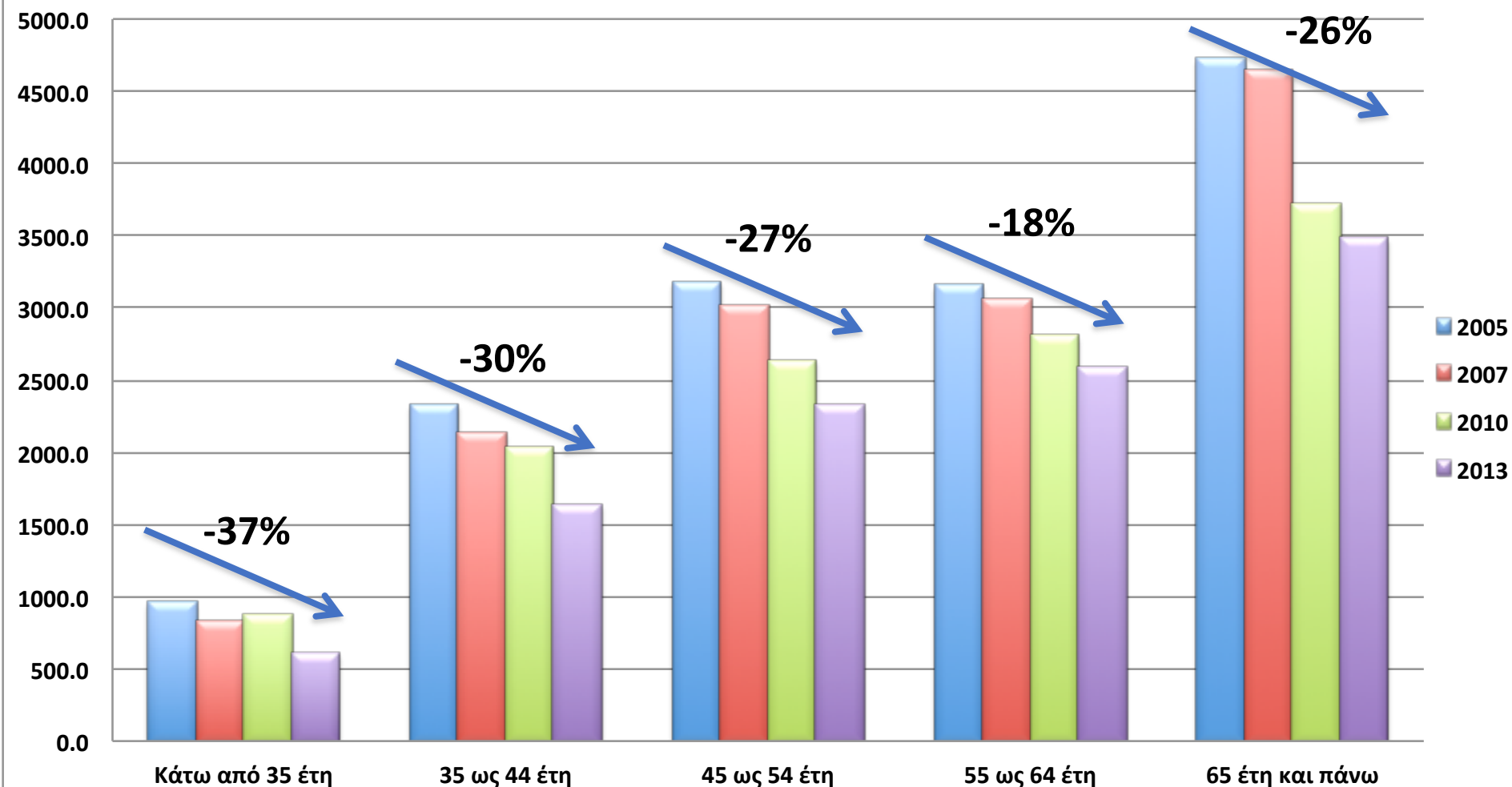

Πηγή: Eurostat 2016 (Farm Structures Surveys 2005-2013).

Τα χαρακτηριστικά της οικογενειακής γεωργίας

- Με βάση το Γράφημα 4 παρουσιάζεται πολύ μεγαλύτερη μείωση του αριθμού των διαχειριστών στις ηλικιακές κατηγορίες «κάτω των 35 ετών» και «35 ως 44 ετών», οι οποίοι αποτελούν και τα πιο δυναμικά κύτταρα της αγροτικής κοινωνίας.
- Έχει ενδιαφέρον ότι σημειώνεται μικρότερη μείωση στην ηλικιακή ομάδα 55 ως 64 ετών, συγκριτικά με την ηλικιακή ομάδα άνω των 65 ετών.
- Γενικότερα, η επιδείνωση της δημογραφικής κατάστασης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, αλλά και **η δυσκολία εξεύρεσης ικανού αριθμού νέων διαχειριστών οδηγούν την οικογενειακή γεωργία** – η οποία σηκώνει το μεγαλύτερο βάρος των κοινωνιών τη υπαίθρου – **σε ένα δυσοίωνο μέλλον.**

Γράφημα 4. Εξέλιξη της ηλικιακής διάρθρωσης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων στην Ε.Ε. των 28 Κ.Μ., 2005-2013 (χιλιάδες)

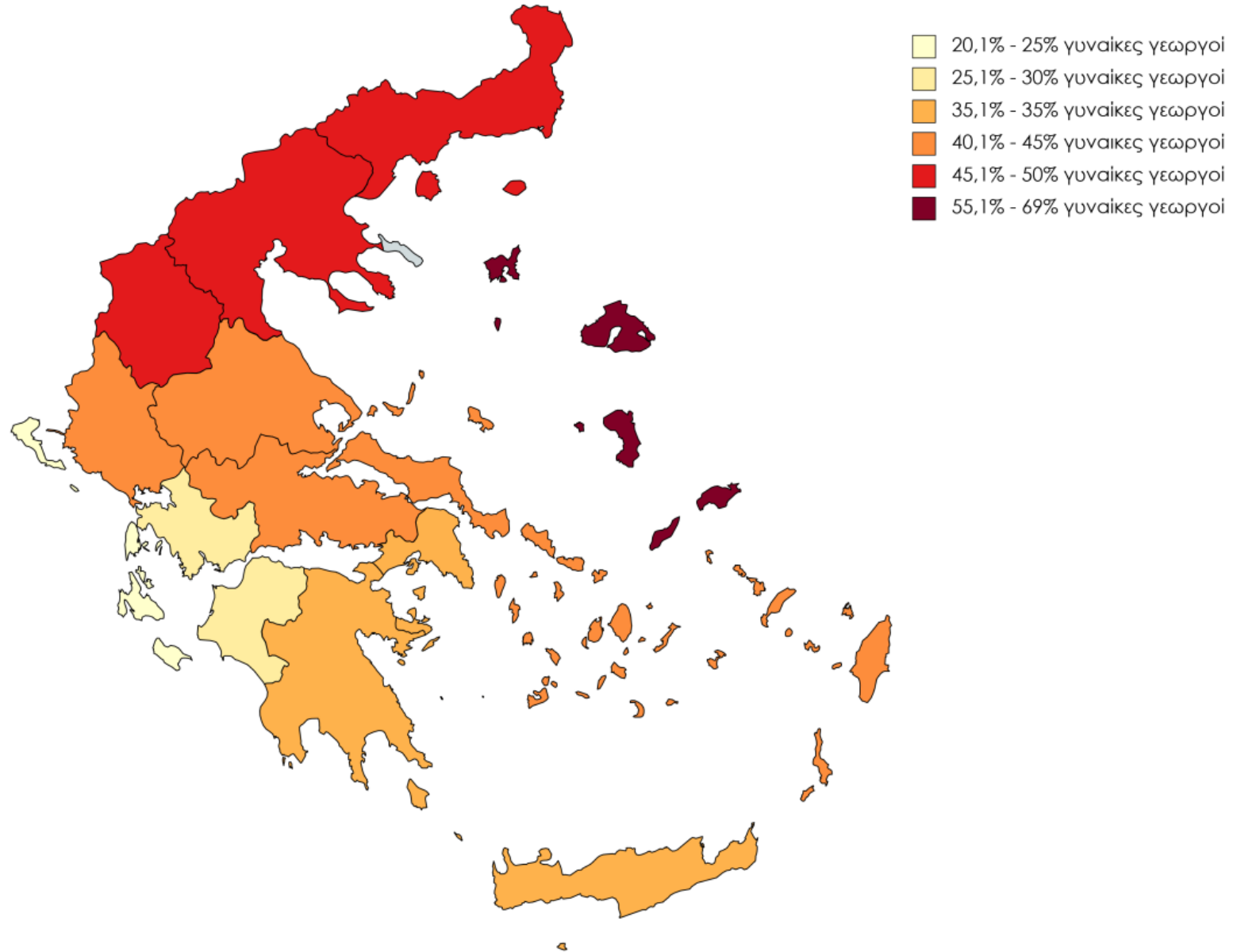
Πηγή: Eurostat 2016 (Farm Structures Surveys 2005-2013).

Η θηλυκοποίηση της μικρής οικογενειακής γεωργίας

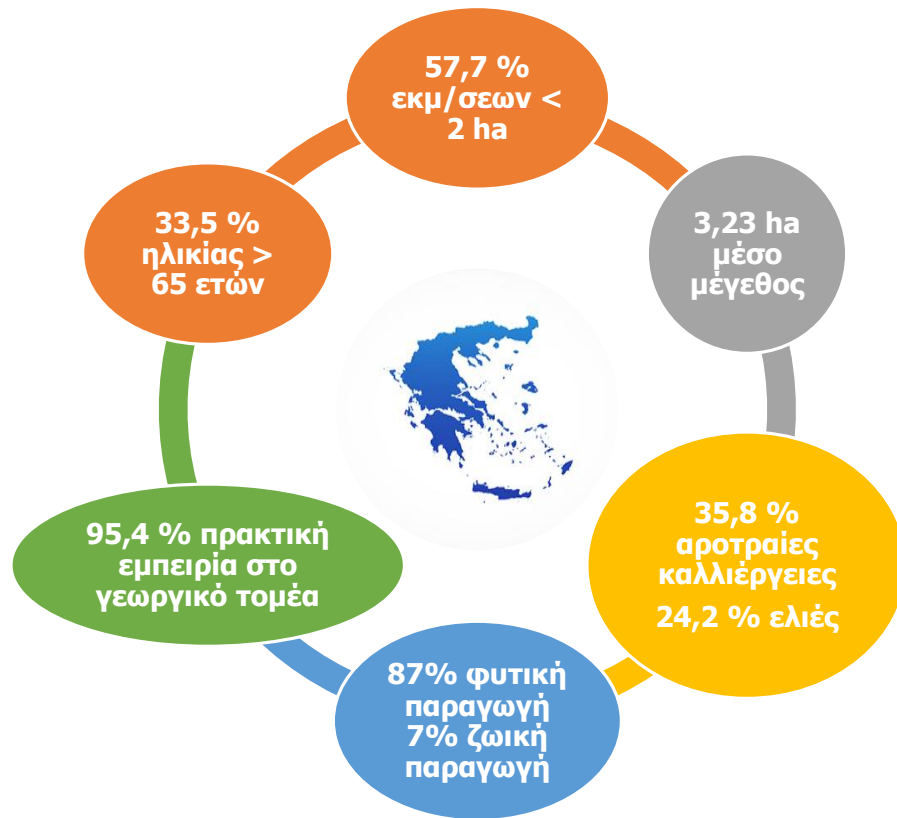
- Στην Ελλάδα όπως και σε άλλες χώρες της Ε.Ε. (Βουλγαρία, Ρουμανία, Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία) παρατηρείται μια συνεχής αύξηση των γυναικών διαχειριστών οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, γεγονός που οφείλεται στο μεγάλο ποσοστό μικρών εκμεταλλεύσεων καθώς επίσης στο ότι οι άνδρες τείνουν να απασχολούνται σε άλλα επαγγέλματα όταν οι εκμεταλλεύσεις είναι μικρές σε μέγεθος.
- Στην Ελλάδα το 2016 το ποσοστό εκμεταλλεύσεων με γυναίκα διαχειριστή ήταν 27,5%. Τα μεγαλύτερα ποσοστά γυναικών διαχειριστών εντοπίζονται στις Περιφέρειες του Βορείου Αιγαίου (48,3%), Δυτικής Μακεδονίας (47,8%), και Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης (40,3%).

-

Χάρτης 1. Ποσοστιαία κατανομή εκμεταλλεύσεων με διαχειριστές γυναίκες στην Ελλάδα, 2016

Γράφημα 5α & 5β Χαρακτηριστικά εκμεταλλεύσεων με διαχειριστές γυναίκες στην Ελλάδα και την ΕΕ, 2016

	Ελλάδα σύνολο	Ελλάδα Γυναίκες	ΕΥ-28 Γυναίκες
Αριθμός εκμεταλλεύσεων	684.950	188.020	2.975.190
Χρησιμοποιούμενη Γεωργική Έκταση (ha)	4.553.830	607.470	23.227.040
Μέσο μέγεθος εκμετάλλευσης (ha)	6,65	3,23	7,81
Εκμεταλλεύσεις με ΤΑ < 2000	209.700	69.950	1.416.540
ποσοστό εκμ/σεων με ΤΑ<2000 στον αριθμό των εκμεταλλεύσεων	30,61%	33,35%	49,41%
Εκμεταλλεύσεις με κάτοχο ηλικίας > 65 ετών	229.230	62.960	1.245.430
ποσοστό εκμ/σεων με κάτοχο ηλικίας>65 ετών στον αριθμό των εκμεταλλεύσεων	33,46%	33,49%	41,86%
Εκμεταλλεύσεις με μέσο μέγεθος < 2 ha	346.830	108.460	1.501.940
ποσοστό εκμ/σεων με μέσο μέγεθος<2 ha στον αριθμό των εκμεταλλεύσεων	50,63%	57,68%	50,48%
Αροτραίες εκτάσεις ως ποσοστό της ΧΓΕ	51,87%	56,56%	42,48%
Μόνιμες καλλιέργειες ως ποσοστό της ΧΓΕ	26,95%	12,33%	9,47%
Ποσοστό εκμεταλλεύσεων με φυτική παραγωγή	83,61%	86,97%	61,08%
Ποσοστό εκμεταλλεύσεων με ζωική παραγωγή	9,79%	7,13%	23,92%
Ποσοστό εκμεταλλεύσεων μεικτής παραγωγής	6,60%	5,90%	15%
Οικογενειακό γεωργικό εργατικό δυναμικό (άτομα)	1.213.420	469.760	8.699.340
ποσοστό οικογενειακού γεωργικού εργατικού δυναμικού στο συνολικό εργατικό δυναμικό	97,98%	99,38%	94,43%
Εργατικό δυναμικό > 65 ετών	90,3 χιλιάδες	27,2 χιλιάδες	1.573,1 χιλιάδες
Ποσοστό εργατικού δυναμικού>65 ετών στο συνολικό εργατικό δυναμικό	4,69%	3,49%	10,56%
Εκμεταλλεύσεις με κάτοχο που έχει μόνο πρακτική εμπειρία	666.260	177.600	2.339.270
Ποσοστό εκμ/σεων με κάτοχο που έχει μόνο πρακτική εμπειρία στον αριθμό των εκμεταλλεύσεων	93,91%	95,39%	78,38%
Εκμεταλλεύσεις με κάτοχο που έχει πλήρη γεωργική εκπαίδευση	4190	840	157480
ποσοστό εκμ/σεων με κάτοχο που έχει πλήρη γεωργική εκπαίδευση στον αριθμό των εκμεταλλεύσεων	0,59%	0,45%	5,28%
Εκμεταλλεύσεις με άλλες κερδοφόρες δραστηριότητες	13.770	2.900	126.660
ποσοστό εκμ/σεων με άλλες κερδοφόρες δραστηριότητες στον αριθμό των εκμεταλλεύσεων	1,94%	1,21%	3,96%

Πίνακας 3. Βασικά χαρακτηριστικά εκμεταλλεύσεων με διαχειριστές γυναίκες στην Ελλάδα και στην ΕΕ, 2016

Γεωργοί με άλλες κερδοφόρες δραστηριότητες ηλικίας > 65 ετών	1.950	370	27.040
Μόνιμο εργατικό δυναμικό (άτομα)	25.014	2.915	
Μόνιμο εργατικό δυναμικό (εκμεταλλεύσεις)	16.144	1.883	
Εποχιακό εργατικό δυναμικό (άτομα)	895.610	170.026	
Εποχιακό εργατικό δυναμικό (εκμεταλλεύσεις)	275.852	68.758	

Η διαδοχή των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων

- Πίσω από την κλασική συζήτηση για την διατήρηση των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων βρίσκεται η ανάγκη συνέχισης της αγροτικής δραστηριότητας και έτσι συχνά **η συζήτηση για την οικογενειακή γεωργία καταλήγει στο ζήτημα της διαδοχής των εκμεταλλεύσεων.**
- Η αδυναμία διαδοχής των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων συνήθως εκφράζεται ως **πρόβλημα των μικρών εκμεταλλεύσεων** που δεν μπορούν να εξασφαλίσουν τις προϋποθέσεις για την επιβίωσή τους.
- Εξ ορισμού λοιπόν, **οι οικογενειακές εκμεταλλεύσεις αντιμετωπίζουν προβλήματα διαδοχής**, αν και ορισμένοι τύποι αυτών καταφέρνουν να συγκεντρώσουν αρκετούς νέους σε ηλικία αγρότες που είναι διατεθειμένοι να αναλάβουν πρωταγωνιστικό ρόλο στην γεωργία.

Η διαδοχή των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων

- Η **μεταβίβαση της ιδιοκτησίας** της εκμετάλλευσης μεταξύ των γενεών (κληρονομιά) συχνά συνδέεται με την **μεταβίβαση της λειτουργίας της εκμετάλλευσης** (διαδοχή) (Corsi 2016).
- Η **μεταβίβαση της ιδιοκτησίας θεωρείται σημαντική παράμετρος για την επιτυχία της διαδοχής** – ιδιαίτερα σε ένα Ελληνικό και νοτιοευρωπαϊκό πλαίσιο – και ως εκ τούτου συχνά αναζητώνται τα κίνητρα για την ολοκλήρωση της πράξης αυτής (π.χ. εγωιστικά ή αλτρουιστικά κίνητρα ή εξεύρεση ασφαλιστικών δικλείδων).
- Αναπτύσσονται **στρατηγικές συμπεριφοράς των γονιών και των παιδιών** που συχνά καταλήγουν σε μια συζήτηση/ διαπραγμάτευση σχετικά με τον **(συγ)χρονισμό της πράξης μεταβίβασης** (ηλικία τέκνων και γονέων, φάσεις ανάληψης/εγκατάλειψης της εκμετάλλευσης)

Η διαδοχή των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων

- Έχουν διατυπωθεί **τέσσερις διαδρομές** που οδηγούν στην διαδοχή των εκμεταλλεύσεων (Errington 1998):
 - Η «**εκμετάλλευση σε αναμονή**» (stand-by holding), όπου ο γονέας συστήνει μια ανεξάρτητη εκμετάλλευση για το τέκνο του και η οποία τελικά θα συγχωνευθεί με αυτήν του γονέα, όταν αυτός αποσυρθεί.
 - Η «**χωριστή εκμετάλλευση**» (separate enterprise) όπου το τέκνο ιδρύει τη δική του εκμετάλλευση χωριστά από αυτή του γονέα.
 - Η «**εταιρική σχέση**» (partnership) στην οποία ο εν δυνάμει διάδοχος σταδιακά αποκτά ευθύνη για διαφορετικές πτυχές της οικογενειακής εκμετάλλευσης.

Η διαδοχή των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων

- Η «**μαθητεία**» (farmer's boy) όπου το τέκνο απασχολείται για πολλά έτη 'δουλεύοντας για τον γονέα', εκτελώντας κυρίως χειρωνακτικές δραστηριότητες με περιορισμένες όμως ευκαιρίες εμπλοκής στη διαχείριση της εκμετάλλευσης.
- Με αυτή την έννοια η διαδοχή είναι μια **ενδο-οικογενειακή διαδικασία** στην οποία εμπλέκεται ο «κύκλος ζωής της οικογένειας», καθώς επίσης και άλλοι παράγοντες όπως σχέσεις μεταξύ των γονέων και των τέκνων τους (π.χ. πατριαρχία), ενδιαφέροντα των ενήλικων τέκνων (ανεξαρτητοποίηση), έμφυλες σχέσεις, ευκαιρίες εκπαίδευσης και αναζήτησης απασχόλησης εκτός εκμετάλλευσης, και πολιτισμικοί παράγοντες.

Η διαδοχή των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων

- Η αλήθεια είναι ότι **δεν υπάρχουν ασφαλείς ενδείξεις σχετικά με την διαδοχή** των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, καθώς σε πολλές περιπτώσεις καταγράφονται τα μελλοντικά σχέδια των αγροτών, ενώ αυτά μπορεί να μην επιβεβαιώνονται με την πράξη της διαδοχής.
- Μπορούν βέβαια να προσδιοριστούν **παράγοντες που επιδρούν θετικά ή ενθαρρυντικά στην πράξη της διαδοχής**, αν και δεν μπορεί να θεωρούνται ότι προβλέπουν πλήρως την διαδοχή:
- Παράγοντες όπως η ηλικία του αγρότη, η ύπαρξη νέων σε ηλικία τέκνων, η εκπαίδευση του αγρότη, το μέγεθος της εκμετάλλευσης, το αγροτικό εισόδημα, η τοποθεσία, η παραγωγική εξειδίκευση της εκμετάλλευσης, η μερική απασχόληση στην εκμετάλλευση και η ύπαρξη δημόσιων πολιτικών ενδυνάμωσης της διαδοχής, λειτουργούν ενισχυτικά (Zagata & Lostak, 2013; Zagata & Sutherland, 2015; Corsi 2016).

Η διαδοχή των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων

- Στη σύγχρονη βιβλιογραφία έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι η ανάλυση των χαρακτηριστικών των εκμεταλλεύσεων προκειμένου να εξάγουμε τις προοπτικές διαδοχής τους αποτελεί μια πτυχή μόνο της συζήτησης για την διαδοχή.
- Θα μπορούσαμε να εξετάσουμε αυτό που ονομάζεται το **«αποτέλεσμα της διαδοχής»** (succession effect), δηλαδή ότι εκείνες οι οικογενειακές εκμεταλλεύσεις που έχουν ήδη βρει κάποιο άτομο για να ολοκληρωθεί η διαδοχή είναι πιθανό ότι έχουν αυξήσει το μέγεθός τους, προχωρώντας σε επενδύσεις, κάνοντας τις κατάλληλες επιλογές (Chiswell 2014).
- Αντίθετα, όσες εκμεταλλεύσεις δεν έχουν τη δυνατότητα διαδοχής οι διαχειριστές τους σταδιακά προχωρούν σε μείωση της δραστηριότητάς τους και στην απο-εντατικοποίηση της εκμετάλλευσής τους.

Η διαδοχή των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων

- Η αύξηση των επενδύσεων γίνεται από εκείνες τις εκμεταλλεύσεις που έχουν προχωρήσει στην εξεύρεση διαδόχου.
- Πρόκειται για μια διαδικασία επιλογής όπου **οι πιο επιτυχημένες εκμεταλλεύσεις τείνουν συχνότερα να έχουν διάδοχο.**
- Αν βγάλουμε από τη συζήτηση την μεταβίβαση ιδιοκτησίας, τότε οι αγρότες που δεν κληρονομούν τις εκμεταλλεύσεις τους επιλέγουν να λειτουργήσουν αυτές που εξασφαλίζουν μεγαλύτερη πρόσοδο.
- Η διάθεση των αγροτών να προχωρήσουν σε επενδύσεις εξαρτάται από τη δυνατότητα διαδοχής και η τελευταία φέρνει στο προσκήνιο **τη συμμετοχή των νέων (σε ηλικία αγροτών** (Zagata & Lostak, 2013).

Η διαδοχή των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων

- Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, **οι νέοι σε ηλικία αγρότες είναι περισσότερο έτοιμοι να προχωρήσουν σε καινοτομίες**, συγκριτικά με τους μεγαλύτερους σε ηλικία.
- Σε αυτό το πλαίσιο, έχει υποστηριχθεί ότι η ηλικία δεν είναι από μόνη της επαρκής συνθήκη για την προώθηση των καινοτομιών. Πέρα από την ηλικία, **οι νέοι θα πρέπει να διαθέτουν και να ενεργοποιούν το κοινωνικό τους κεφάλαιο και να στηρίζονται στην εμπιστοσύνη** προκειμένου να καινοτομήσουν (βλέπε ενδεικτικά Koutsou et al. 2014).
- Έτσι προκειμένου για τη διατήρηση/ μεγέθυνση της οικογενειακής γεωργίας η έμφαση μετατίθεται από την ευρύτερη ανάγκη ενθάρρυνσης της διαδικασίας διαδοχής, στην αναγνώριση του ρόλου των νέων (ηλικιακά) ανθρώπων στην Ευρωπαϊκή γεωργία.

Η διαδοχή των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων

- Ο ρόλος που αφορά στο **«ζήτημα των νέων σε ηλικία αγροτών»** ουσιαστικά παραπέμπει στην ανάγκη προώθησης και υιοθέτησης των καινοτομιών που μπορούν να συντελεστούν από νέους και σχετικά εκπαιδευμένους αγρότες, παράλληλα με την ενθάρρυνσή τους μέσω των κατάλληλων διαδικασιών διαδοχής (Zagata & Sutherland 2015).
- Συχνά επικρατεί σύγχυση της κατηγορίας «νέοι σε ηλικία αγρότες» (young farmers) με την κατηγορία «νεο-εισερχόμενοι στη γεωργία» (new entrants in farming) που αποτελεί και ένα βασικό μέτρο πολιτικής για την ενθάρρυνση εισόδου νέων αγροτών στη γεωργία (Aggelopoulos & Arambatzis 2010).
- Χρειάζεται να δοθεί **μεγαλύτερη σημασία στην ενδυνάμωση της παρουσίας των νέων σε ηλικία αγροτών στη γεωργία.**

Η διαδοχή των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων

- Δεν μπορούμε να αγνοήσουμε το γεγονός ότι η συζήτηση για την διαδοχή παραπέμπει – όπως έγινε και σε πρόσφατο επιστημονικό διάλογο – στην ‘κρίση της γεωργίας’ και στην ‘επερχόμενη διάρρηξη της συνέχειας στη γεωργία’.
- Σύμφωνα με την μια πλευρά, **υπάρχουν σοβαρές αποδείξεις ότι υπάρχει μια αδυναμία (‘κρίση’) διαδοχής στις περισσότερες χώρες λόγω αδυναμίας υποστήριξης της οικογενειακής γεωργίας.** Παρά την ύπαρξη σημαντικών περιφερειακών διαφοροποιήσεων, ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων συρρικνώνεται λόγω της αυξανόμενης αδυναμίας διαδοχής, κυρίως λόγω της αδυναμίας κατασκευής σύγχρονων ταυτοτήτων που θα ήθελαν οι νέοι αγρότες να υιοθετήσουν (Fischer & Burton 2014; Burton & Fischer, 2015).

Η διαδοχή των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων

- Από την άλλη μεριά, διατυπώνεται η άποψη ότι **δεν υπάρχει βέλτιστο ποσοστό διαδοχής των αγροτικών εκμεταλλεύσεων και η διαδοχή είναι μια πραγματικότητα στην Ευρωπαϊκή γεωργία.**
- Η γεωργία είναι πλέον μια δραστηριότητα που συγκεντρώνει τα χαρακτηριστικά ‘μόδας’, ιδιαίτερα σε κάποιους επιμέρους αγροτικούς παραγωγικούς τομείς, και φυσικά προσελκύει αρκετούς νέους σε ηλικία αγρότες (Chiswell 2014; Chiswell & Lobley 2015).
- Ίσως θα πρέπει να υπάρξει **μεγαλύτερη έμφαση στις ιδιαιτερότητες των υποψηφίων διαδόχων αγροτικών εκμεταλλεύσεων** και να μην συμπεριλαμβάνονται όλοι συλλήβδην στην κατηγορία των ‘διαδόχων’, ενώ δεν συγκεντρώνουν τα απαραίτητα χαρακτηριστικά που χρειάζεται να έχουν προκειμένου να παίξουν αυτό το ρόλο.

Η διαδοχή των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων

- Με βάση τα παραπάνω, διατυπώνεται η παραίνεση για **περισσότερο στοχευμένη και προσανατολισμένη έρευνα και συζήτηση για τους νέους ηλικιακά αγρότες** που θα μπορούσαν να απασχοληθούν στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις (Zagata & Sutherland 2015).
- Παράλληλα θα πρέπει να γίνει πιο **αναλυτική κατηγοριοποίηση των ‘διαδόχων’** καθώς φαίνεται ότι υπάρχουν τρεις τουλάχιστον τύποι: α) οι διάδοχοι (successors), β) οι υποψήφιοι διάδοχοι (prospective successors), και γ) οι πιθανολογούμενοι διάδοχοι (possible successors) (Chiswell 2014: 309).
- Όλοι αυτοί δεν αποτελούν ενιαία κατηγορία και θα πρέπει να υπάρξει μεγαλύτερη εμβάθυνση στα χαρακτηριστικά των επιμέρους τύπων προκειμένου να συζητηθούν και να ληφθούν ανάλογα μέτρα πολιτικής.

Συμπερασματικά...

- Η συνεισφορά της οικογενειακής γεωργίας παραμένει σημαντική στην Ευρωπαϊκή γεωργία, παρά την τάση μείωσης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Οι οικογενειακές εκμεταλλεύσεις διατηρούν την ζωτικότητά τους και αντιστέκονται σθεναρά στην έξωθεν πίεση που δέχονται από τις αγορές.
- Η ενδυνάμωση της ανταγωνιστικής γεωργίας, ως στόχος πολιτικής, δεν συνάδει με την παράλληλη ενίσχυση της διαδοχής των εκμεταλλεύσεων, γι αυτό και βλέπουμε ότι μεγάλος αριθμός (μικρών κατ' ουσίαν) εκμεταλλεύσεων παύει να λειτουργεί.
- Η διαδοχή των εκμεταλλεύσεων δεν μπορεί βέβαια να αφορά το σύνολο, καθώς είναι μια διαδικασία επιλογής των βιώσιμων και ανταγωνιστικών οικογενειακών εκμεταλλεύσεων

Συμπερασματικά...

- Οι δημόσιες πολιτικές για την προώθηση της διαδοχής έχουν σημαντικό ρόλο στη συζήτηση για την διατήρηση της οικογενειακής γεωργίας και φυσικά χρειάζεται να ενισχυθούν και να στοχοθετήσουν καλύτερα προς την κατεύθυνση των νέων ηλικιακά αγροτών.
- Χρειάζεται να δοθεί μεγαλύτερη σημασία στην ομάδα «νέοι σε ηλικία αγρότες» και να επεξεργαστούν τα κίνητρα για την ένταξή τους στη γεωργία. Βέβαια τα οικονομικά κίνητρα θα πρέπει να συνοδεύονται με κοινωνικές παρεμβάσεις και υποδομές στις περιοχές ενδιαφέροντος.
- Μακριά από κινδυνολογικές διαπιστώσεις για την ‘κρίση της γεωργίας’ θα λέγαμε ότι η συνέχιση της οικογενειακής γεωργίας είναι παράλληλα μια αυθόρμητη διαδικασία που παρά τις αντιξοότητες, συνεχίζει να ενδυναμώνεται από τις υφιστάμενες πολιτικές που χρήζουν στοχοθέτησης.